Р. Г. СИБӘГАТОВ

БАШКОРТСТАН ТАТАРЛАРЫ ҺӘМ АЛАРНЫҢ ТЕЛЕ ТУРЫНДАГЫ БӘХӘСЛӘР

УФА 1991

Радик Гали улы Сибәгатов 1934 елда Балтач районы Иске Балтач авылында туган. Педагогия институтын һәм Югары партия мәктәбен тәмамлый. Хезмәт юлын «Кызыл таң» редакциясендә башлый. Әдәби хезмәткәр, махсус хәбәрче, информация, хезмәт ияләре хатлары, авыл хуҗалыгы бүлекләре мөдире... Унбиш еллап гомерен газета эшенә багышлый. Шул арада кандидатлык диссертациясе язарга да вакыт таба. 1970 елдан филология фәннәре кандидаты.

Хәзер егерме ел университетта. Докторлык диссертациясе яклады. Профессор. Татар теле һәм әдәбияты кафедрасына җитәкчелек итә.

Йөзгә якын гыйльми хезмәт, шул исәптән берничә теоретик монография авторы.

Соңгы вакытта Башкортстан татарларының теле, килеп чыгышы, тарихы мәсьәләләре белән шөгыльләнә.

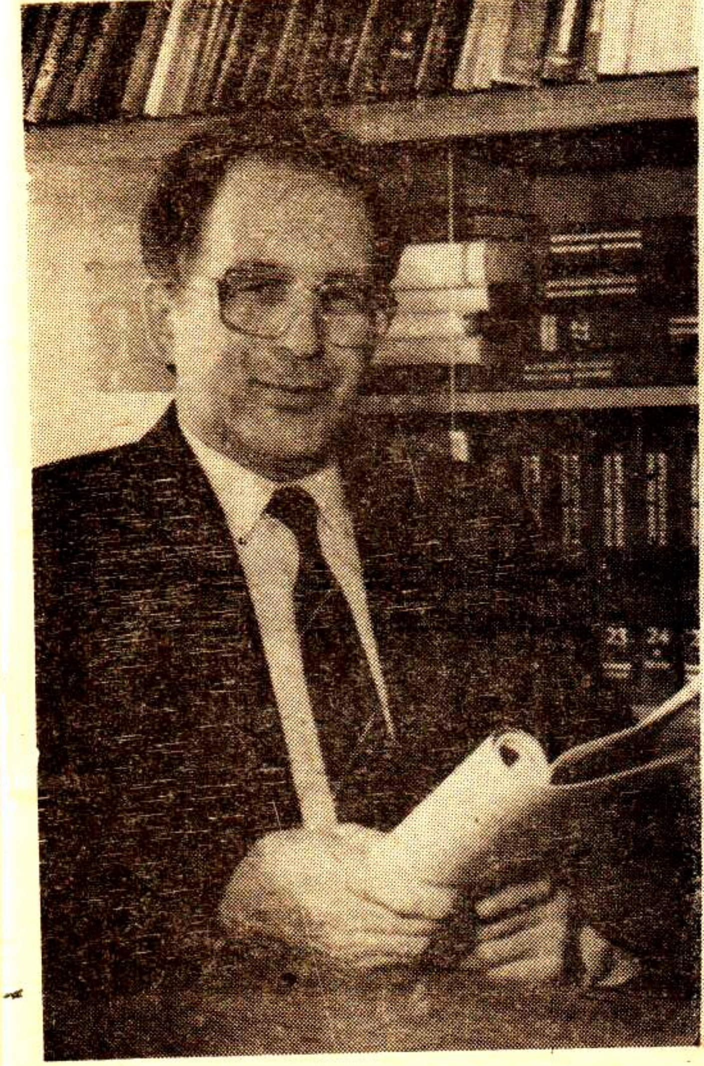

БЕЗНЕҢ ТАТАРЛАР БАШКОРТ ТЕЛЕН ГАМӘЛГӘ КУЮГА КАРШЫ БУЛГАНМЫ?

«Башкортстан» газетасы күптән түгел үзенең укучылары алдына: «Ни өчен татар халкының кайсыбер вәкилләре башкорт теленә, язмасына каршы чыга?»—дигән сорау куйды. (Алып карагыз: 1990 елның 5 октябрь саны). Газетаның бу мәсьәләгә зур әһәмият бирүенә дә ишарә бар: әлеге сүзләр эре, калын хәрефләр белән җыелган. Аларның бер автор фикерен чагылдырган мәкалә эчендә түгел, ә редакция исеменнән язылган керештә бирелүе шулай ук игьтибардан читтә кала алмый.

Монда тагын шунысы сәер: «татарларның каршы чыгуы» мәсьәләсе газетада беренче тапкыр гына кузгатылмый. Соңгы елларда бу турыда берничә мәкалә басылды. Мондый «гаепләү материаллары» очрау белән, башка шундый уй килә: әгәр татарлар тарафыннан

чыннан да хилафлык эшләнгән икән, безгә бик житди уйлашырга, сөйләшергә, нәтижәләр ясарга кирәк. Максат дуслык, туганлык мөнәсәбәтләрен киләчәктә дә саклаудан, яңартудан торырга тиеш.

Инде конкрет фактларга килик. Мәкалә авторлары «татарларның каршы чыгуын» ничек дәлилли? Р. Насыйров «Дусларыңның исемен әйт» дигән гомуми баш астында басылган берничә мәкаләсендә (1989 ел, 13, 14, 15 октябрь саннары) үзара мөнәсәбәт мәсьәләсенең күптән килеп чыгуы турында яза. Ул аны 1918 елда Татар-Башкорт республикасы төзү белән бәйле вакыйгаларга хәлиткеч йогынты ясаган мәсьәлә итеп куя. Бер республика булып берләшү юлында булган төп каршылык татар эшлекләләренең башкортларны аерым бер халык итеп танымауларына кайтарып калдырыла. Автор шушы каршылыклы көрәш тарафдарлары итеп Үзәк мөселман комиссариаты председателенең урынбасарлары—татар әдибе Галимжан Ибраһимов белән башкорт эшлеклесе Шәриф Манатовны ала. Комиссариатның Татар-Башкорт республикасы төзү турындагы декретка кул куелганнан соң үткәрелгән бер утырышында Шәриф Манатов, үзенең элекке позициясен үзгәртеп, мондый республика төзүгә каршы чыга. Рәүф Насыйров менә шуның сәбәпләренә төшенергә тырыша һәм үзенчә бер «ачыш» та ясап куя. Ул болай яза: «Сәбәбе шул: утырышта катнашучыларның кайберләре: «Башкортлар—шул ук татарлар, тик телләрендә генә чак-чак аерма бар»,—диләр». Монда ачыктан-ачык Галимжан Ибраһимов күздә тотыла. Болай дип раслау өчен авторның фактлары юк (стенограмма файдаланылмый). Шулай да ул әлеге фикергә кат-кат әйләнеп кайта. Аны Г. Ибраһимовка ныграк бәйли бара. Икенче урында, мәсәлән, буржуаз милләтчеләрнең татар теле белән башкорт теле арасындагы аерманы инкарь итүе тәнкыйтьләнә. Һәм, шуңа өстәп, газета: «Үкенечкә каршы, бу караштан Г. Ибраһимов та ерак тормый», — дип яза. Арытаба, ниһаять, газета үзенең гаепләү сүзләрен тәмам «көченә кертә»: «Татар-Башкорт республикасын төзергәме-юкмы дигән бәхәснең шаукымы озакка сузыла... Г. Ибраһимов белән Ш. Манатов та үзара дошманга әверелә. Монда төп сәбәп—беренчесенең «башкортлар—шул ук татарлар алар» дип исәпләвендә, аерым башкорт автономиясен булдыру бердәм төрек-татар милләте берләшмәсен төзүгә каршы килә дип уйлавында»,—дип яза.

Шуның белән газетада «мәсьәлә» куелды булып чыга. Инде аны ныграк торып куерта башларга була. Һәм менә Салават Галин килеп чыккан мөмкинлекне кулдан ычкындырмаска тырыша. «Хакыйкатькә хыянәт итмик»

дигән мәкаләсендә ул һичбер икеләнү әсәре күрсәтмичә: «Аерым татар эшлеклеләренең башкорт халкына, аның теленә каршы чыгыш ясавы совет властеның беренче көннәреннән үк килә»,—дип язды («Башкортстан» газетасы, 1990 ел, 5 октябрь саны).

Автор эзләнгән, ул мөселман комиссариатының башкорт шөгъбәсе мөдире Хәбибулла Габитовның архивта яткан хатын тапкан. Х. Габитов башкорт матбугатын оештыру өчен, В. И. Ленинга кереп, бер миллион сум акча соравы турында яза. Ленин мәсьәләне карауны Сталинга тапшыра. Комиссариат утырышы җыела. Утырышта: башкорт теле татар теленнән аерыламы, башкортлар өчен аерым язма булдыру кирәкме, дигән мәсьәлә тикшерелә. Шәриф Манатов башкорт теленең үзаллы тел булуы турында сөйли. Мулланур Вахитов белән Галимҗан Ибраһимов, имештер, бу фикергә каршы чыгалар. Хатта менә шулай язылган. (Хатның эчтәлеге өстәмә материаллар белән ныгытылмый, монда да стенограмма, протокол кебек документлар файдалану юк). Шушы хатка таянып, мәкалә авторы фараз итә: «Мулланур Вахитов белән Галимҗан Ибраһимов 1918 елда ук В. И. Ленин янына кереп: «Башкорт теленең татар теленнән аермасы юк, башкортлар татарча һәйбәт укый, телне яхшы аңлый, башкортлар өчен язма кирәкми»,—дип йөргәннәр».

Болар бары да бик житди гаепләү сүзләре. Аларны, үз өстеңә җаваплылык алып, газетада бастырып чыгару җиңел булмаска тиеш кебек. Ләкин «Башкортстан» авторлары «җиде үлчә, бер кис» кагыйдәсе буенча эш итми. Имеш, шулай булган икән, имеш, болай булган икән, дип хәбәр тараталар. Ярар, мәсьәләнең фактик ягын тарихчылар ачыклар. Без хәзергә Галимҗан Ибраһимовның гыйльми, публицистик хезмәтләренә таяна алабыз. Анда аның «татар-башкорт мәсьәләсенә» карашы шактый киң яктыртылган һәм кардәшлек мөнәсәбәтләре өстенә күләгә булып төшәрлек бернәрсә дә юк.

Галимҗан Ибраһимов Башкорт Автономияле Совет Социалистик Республикасын төзүгә ничек карый соң? Бу турыда аның «Зур Башкортстан» мәсьәләсе» дигән махсус мәкаләсе бар. Ул анда Татар-Башкорт республикасы идеясенең барып чыкмавын һич тә «тел бәхәсе» белән бәйләми. Бу идеяне тормышка ашыру өчен ул чакта шартлар җитмәве (гражданнар сугышы) белән аңлата. Инде башкортларның үзаллы автономия алуына килгәндә, ул аны тулысынча хуплый. Мәкаләдә болай диелә; «Татар җөмһүрияте аерым

төзелде. Ул Агыйдел, Җәнүби Урал туфракларына чаклы җәелүне уйламый. Шулай ук Башкортстанны кайчан да булса көчләп үзенә кушу кебек ахмак хыяллардан татар эшче һәм крестиән гаммәсе бик ерак тора».

Г. Ибраһимов Башкортстанның башкаласын «санагатьнең, техниканың җиле-янгыры ирешми торган» Темәс авылыннан Уфага, революцион көчләргә бай булган шәһәргә, тимер юл буена күчерүне ихлас тәбрикли. Ул Зәки Вәлидинең җөмһүрият мәркәзен «тау эчендә» урнаштыруын «борынгы төрек кабиләләренең теләсә кайда тирмә корып пайтәхет ясавы» сыман күрә. «Хәзерге вакытта, җөмһүриятнең чиген киңәйтеп, Уфага күчәргә омтылулары,—дип яза ул...—киң тормышка чыгарга теләүләре дигән сүздер. Буны шулай аңларга кирәк».

Аннары галим болай дәвам итә: «Тарихи күтәрелеп барган һәрбер халык өчен бу бик табигый хәлдер. Бунын нәтиҗәсеннән куркачак һичбер эш юк. Бу хәрәкәт белән башкортлар үз кабыкларында бикләнеп, тынчып, богауланып ятудан котылалар, киң дөньяның хезмәт халыклары сафына якынлашу өчен зур тарихи бер адым атлыйлар. Шуның өстенә, татар эшче-крестиәне белән тагын да ныграк багланалар. Мәдәни-әдәби яктан бунын әһәмияте зур булачак».

Галимҗан Ибраһимовның телләргә карашы үзенә бер теоретик тәгълимат хәлендә. Анда, әлбәттә, бөтен нәрсә дә хәзерге «стандартларга» туры килеп тормый. Шулай булуы гаҗәп тә түгел. Бу чорда әле төрки телләрне гыйльми эшкәртү башланып кына ята. Бигрәк тә үзара мөнәсәбәтләрне билгеләү мәсьәләсе катлаулы: телләр, диалектларны аеру авыр була. Гыйльми, публицистик иҗатының башлангыч чорында Г. Ибраһимов төркиләргә карата «халык», «милләт», «тел» төшенчәләре кулланмый диярлек. Аның хезмәтләрендә егерменче елларга чаклы «кабилә», «шивә» терминнары өстенлек ала. Ул төрле төрки төркемнәрнең рус дәүләте эчендә яшәү аркасында бер-берсенә якынаюларын, «матди тормышта да, идеологиядә дә бер җәмәгать, бер коллектив булып» оеша башлауларын күрә. (Аның бу сүзләреннән пантюркизм ишарәсе эзләргә урын юк). «Мишәрләр, типтәрләр, касыйм татарлары, Себер төмәннәре, Уфа алатырлары, Әстерхан нугайлары менә шушы җәмәгатьнең әгъзалары иде»,—дип яза галим. Ул моңа: «Бу алтыга, җиденче буларак, башкортлар да керәләр иде»,—дип өсти. Казан татарлары (сигезенче төркем) башкаларны үз тирәсенә җыючы, берләштерүче үзәк ролен уйный. Язма тел, әдәбият, мәдәният җә-

һәтеннән моны инкарь итеп булмый. Бу—тарихи чынбарлык.

Шулай итеп, 1917 елгача Идел буе, Урал, Көнбатыш Себер төркиләренең бербөтен әдәби-мәдәни хәрәкәте, уртак әдәби теле яшәп килә. Башкортлар да, башкалар белән бергә, шушы хәрәкәткә хезмәт итәләр, уртак әдәби телдән файдаланалар. Андый тел хезмәтен башта Идел—Урал төркие, соңрак иске татар әдәби теле үти. Бу беркемгә дә көчләп тагылган нәрсә түгел. Галимҗан Ибраһимовның язуынча, «бөтен хәят боларны шуңа әзерләгән», «Бу табигый хәрәкәт иде»,—ди ул.

Революциядән соң, автономиячелек хәрәкәте белән бәйләнештә, башкорт әдәби телен булдыру мәсьәләсе кузгатыла. Г. Ибраһимов моңа ничек карый соң? Сорауга үз сүзләре белән җавап бирүдән дә яхшысы булмас. 1923 елда «Әдәби тел мәсьәләсе яңадан күтәрелә» дигән мәкаләсендә ул болай яза: «Әдәби телебез эчендә сигез кабилә саный идек. Башкорт бу сигез эчендә иң кадерлесе иде. Чөнки без, язучылар, аның музыкасыннан, җырыннан, саф шивәсеннән бик күп хәзинә, илһам ала идек. Башкортның аерылып чыгуы безнең телнең, әдәбиятның бик зур чишмәләрендән берсен икенче якка борып җибәрәчәк. Бу безнең әдәбиятка югалту булачак. Шуңа күрә бу—безгә, татар әдипләренә, бик авыр бер мәсьәлә. Ләкин, егетләр, һичаклы авыр булса да, ничаклы ачы булса да, без моңа игътираз кылырга һичбер төрле хаклы түгелбез. Теләсә матбугат аркылы, теләсә аппарат аркылы һичбер кемнең, һичбер мишәрнең, татар яки типтәрнең моңа каршы төшүе мөмкин түгел». Бу фикерне ул кат-кат әйтә: «Безгә, коммунистларга, башкортларның бу хәрәкәтенә—аерым тел-әдәбият тудыру дәртенә каршы төшү фикерендән ваз кичү лазем». Яки тагын: «аерым юл тотарга теләүләренә каршы көрәшергә без татар әдәбиятчыларының һичбер төрле хакы юк. Коммунистлар өчен бу турыда уйларга да ярамый».

Мәсьәләне болай кую өчен сәбәп бар. Г. Ибраһимов татарның «Милли идарә» тирәсенә җыелган «ахмак сәясиләре», алар артыннан барган милләтче зыялылары арасында башкорт телен гамәлгә куюга каршылык булуын белә, шуңа борчыла; «татар тарафыннан аз гына каршы тору сизелсә, башкортларда милли фанатизм көчәячәк, алар йөрәкләрендә дошманлык асраячаклар»,—дип искәртә.

Шул ук елны И. Биишев һаман да әле аңлашмау барлыгы турында язып чыккач, Г. Ибраһимов мәсьәләгә яңадан әйләнеп кайта. «Мәсьәләне өзәргә вакыт» дигән мәкаләсендә: башкорт язмасы, башкорт әдәби теле

булдыруга «каршы тормау гына түгел, моңа ярдәм итәргә кирәк», ди, һәм үзе шул эшкә тотына да (алда күрербез).

Инде Г. Ибраһимовның тел турындагы гыйльми карашларына килгәндә, шуны әйтергә була. Аның тел белән шивә (диалект) мөнәсәбәтен үзенчә аңлавы, бүгенге карашка, сәер. Башкорт телен «шивә» дип атавы тагын да сәеррәк. Тик моны һич кенә дә башкорт телен бәяләп җиткермәү, аңа тискәре мөнәсәбәт чагылышы итеп карарга ярамый. Галимҗан Ибраһимов хезмәтләрендә, әлеге тәгъбир белән бергә, «әзербайҗан шивәсе», «казакъ шивәсе» тәгъбирләре дә очрый. Моның чыганагын да ерак эзлисе түгел.

Галимҗан Ибраһимовка Россия империясе Фәннәр академиясе дәрәҗәсендә рәсмиләшкән төшенчәләрнең йогынты ясавын тоярга була. Рус ориенталистлары (көнчыгыш халыкларның телләрен, гореф-гадәтләрен өйрәнүчеләр) үзләренең лингвистик, этнографик хезмәтләрендә төрки халыкларны һәм аларның телләрен үзләренчә төркемлиләр. Еш кына шулай килеп чыга: татарлар—бербөтен халык, ә башка төркиләр—татарның бер өлеше, тармагы. Татар сүзе монда хәзерге мәгънәсендә түгел, ә «барлык төркиләр» мәгънәсендә аңлашыла. Шул ук вакытта татар теленә карата тел (язык), ә башка төрки телләргә карата шивә (наречие) термины кулланыла. Бу күзлектән казан татарлары теле дә «тел» түгел, шивә. (Г. Ибраһимовта «татар шивәсе» дигән тәгъбир шулай ук очрый). Шулай итеп, Рәсәй дәүләтенең рәсми фәнендә «татар теленең башкорт шивәсе» кебек атамалар гадәттәге бер хәл була.

Тарихтан мәгълүм, төрки халыкларның телләрен азмы-күпме игътибар белән бер үзәктән өйрәнү Екатерина II заманында башлана. Аның әмере белән академик П. С. Паллас телләрнең һәм шивәләрнең чагыштырма сүзлеген төзергә керешә. Аның беренче кисәкләре (Европа һәм Азия телләре) 1787—1789 елларда дөнья күрә, Башкорт теле буенча материалны Иоганн Готлиб Георги әзерли. Монда «башкорт кабиләсенең татар теленнән» 285 сүз кертелә. Сүзлекне төзүче, башкорт теленә бәя биреп, «шул ук татар шивәсе», ләкин «Казан татарларыныкына бер дә охшамаган», ди. Академик В. В. Радлов «Төньяк төрки телләрнең фонетикасы» дигән хезмәтендә (1883), башкорт теленә дә беркадәр тукталып, аны «татар теленең бер диалекты яки сөйләше» дип атый. Ә башкортларның үзләрен «рус татарлары» дигән төркемгә кертә. Алай гына да түгел, башкортларның үз араларыннан чыккан Мирсалих Бикчурин да гарәп, фарсы, татар телләрен

өйрәнүчеләр өчен чыгарган кулланмасында (1869) «башкорт шивәсе»нә бер бүлек бирә, шушы «шивәдән» кечкенәрәк сүзлек китерә. Башкорт телен шивә, диалект дип карау рус ориенталистикасында гына түгел, Идел буе, Урал матбугатында, хәтта башкорт тел белемендә Г. Ибраһимов заманына кадәр урын алып килә. Менә 1924, 1926 елларда «Белем», «Башкорт аймагы» журналларында басылган мәкаләләр: «Башкорт шивәсендә язу, сөйләшү өчен белергә тиешле булган төп кагыйдәләр», «Башкорт шивәсенең фонетикасы тәңгәлендә тезислар». Боларның авторы — башкорт теленең беренче дәреслекләрен язган Габделәхәт Вилданов.

Күренүенчә, Г. Ибраһимов «татар һәм башкорт телләре» мәсьәләсен үзенә башка хәл итми. Монда, һичшиксез, үз заманының рәсми фәненә, иҗтимагый фикер юнәлешенә иярү бар.

Бу турыда чаң сукмыйча, тавыш күтәрмичә, бик тыныч сөйләшергә кирәк. «Башкортстан» газетасында мәкалә бастырган авторлар—гыйлем иясе кешеләр. Аларга мәгълүм булырга тиеш, үткән заман шәхесләрен тарихи шартлардан аерып карарга ярамый.

Мин әле монда ул тарихи шартларның тик берсенә — рәсми фәндәге хәлгә тукталдым. Монда тагын шуңа да игътибар итмичә булмый: бу чорда татар һәм башкорт телләренең реаль хәле (башкача әйтсәк, аларның иҗтимагый статусы) бер төрле булмый. Татар теле—борын заманнан язмасы, күп гасырлык әдәби традицияләре булган тел. Татар әдәби телен башка төрки телләрдән аера торган төп лексик, фонетик, грамматик нормалар XVI гасырда—Казан ханлыгы чорында ук барлыкка килә. Башкорт теле үзе турында бик күпкә соңлабрак белдерә башлый. Бу телнең әдәби формасы XX гасырның 30 нчы елларына кадәр бердәм нормага салынып җитә алмый. Ул татар әдәби теле йогынтысында кала. Монда шунысы бигрәк тә игътибарга лаек: башкорт теленең академик грамматикасында (Мәскәү, 1981) әйтелгәнчә, татар йогынтысы шулкадәр тирән һәм көчле була ки, башкорт зыялылары тиз генә читләшүне дә мөмкин эш дип исәпләми. Г. Ибраһимовның ике тугандаш халык, ике кардәш тел арасындагы мөнәсәбәтләргә кагылышлы сүзләре менә шундый шартларда әйтелгән.

Без Галимҗан Ибраһимовны башкорт әдәбияты, башкорт әдәби теле турында ихлас хәстәрлек күргән эшлеклеләрнең берсе дип беләбез. Менә бер мисал. Башкорт шагыйре Шәехзадә Бабич турындагы мәкаләсеннән өзекләр: «Ченәкәй иптәш Бабичның кадерле мирасларын җыярга тотынган... 1921 елның

Инв. 395

җәендә мәрхүм шагыйрьнең моңарчы җыела алган һәммә нәрсәсен Башкортстан хөкүмәте мина җибәрткән иде... Хәзер мин «Бабич шигырьләре» мәҗмугасыннан беренче китапны дәүләт нәшриятына тапшырам».

Инде Г. Ибраһимовның Бабич иҗаты турындагы фикерләре: «Иң күп, иң кыйммәтле әсәрләрен саф әдәби татарчаның матуры вә садәсе белән язды... Бу мәҗмугадагы барча кыска шигырьләре һәм «Газазил», «Китабеннас», «Исемнәр бакчасы» моңа мисал булалар. Кызу революция дулкыннары вакытында Җәнүби Уралда, Сакмар, Җаек, Ашказар буйларында эшләгәнгә күрә, ...шулар язмышын уртаклашкан көннәрендә язылганнары тау эче башкортларының иң садә һәм саф эслүбе белән чыктылар. Бу мәҗмугада «Безник кызылларга кушылдык?» дигән хитабы, ..бер шигыре һәм әле басылмаган, кулга кермәгән байтак нәрсәләре менә шул җөмләдән».

Шагыйрьнең болай ике телдә язуына Г. Ибраһимов ничек карый соң? Ш. Бабич өчен монда бернинди проблема булмаган кебек, Г. Ибраһимов өчен дә проблема юк. Ул моны табигый бер нәрсә итеп кабул итә. «Шагыйрь өчен боларның һичбере,—дип яза ул,—ясалмадан, үзен көчләүдән туган хәлләр түгел, бәлки тарихның зур вакыйгалары вакытында кайсы халыкның җәмгыяте эчендә булса,

кайсы кабиләнең язмышына тәэсир итәргә теләсә, ...шул кабиләгә (татарга, башкортка) мәшәкатьсез аңланачак телне үзенең уйларын, тойгыларын аңлатырга корал итте».

Менә шундый заман, шундый гамәлләр, шундый бәяләр.

Ниһаять, Г. Ибраһимовның «төрек-татар берләшмәсенә» карашы турында. «Башкортстан» газетасында шундыйрак сүзләр дә бар. Ул заманда, чыннан да, төрле төрки халыкларны «бер тел, бер әдәбият астына җыяргамы, яки һәр җирнең үзенә бер әдәбияты булу мәҗбүриятен икърар итәргәме» дигән мәсьәлә кызу тикшерелә. Исмәгыйль Гаспринский «бер лисанда» язылган гомуми бер әдәбият булдыруны яклый. Г. Ибраһимовның бу мәсьәләгә ап-ачык һәм реаль карашы революциягә кадәр үк формалашып җиткән була. 1916 елда язган бер мәкаләсендә ул әлеге уртак тел, уртак әдәбият идеясен буш хыял итеп карый. «Хәят бу халыклар яшәгән туфракта биш яки алты төрле әдәбият тудыру белән җавап бирде»,—ди Г. Ибраһимов. Үз заманында инде госманлы төрек, әзербайҗан, татар, казах һәм башка кайбер халыкларның аерым әдәби тел, аерым әдәбият булдыруларын раслый. Икенче бер урында: «Гомуми әдәби тел хыялы үзенең табигый әҗәленә иреште»,—ди.

Тел-әдәбият мәсьәләсендә Г. Ибраһимов ның торган караш мондый: «Һичбер халыкның авазына һичбер вакытта, аның табигый телен тартып алып, үзең теләгән яңа бер тел куяр хәл юк»... «Телләр, әдәбиятлар үзең теләгәнчә ясалмый. Алар хәят рухыннан ихтыярсыз туа». Бәлки, кемнәрнедер икенче телгә вакытлыча күндерергә дә мөмкиндер. Ләкин «бу хәл озакка бармас, ахырдан барып хәят үзенекен кыйлыр...» «Хәятнең төпке катлавыннан кайнап килгән куәтле чишмәне һичбер төрле каплап калырга мөмкин түгел. Син бер җирдән таш белән бастырсаң, ул икенче җирдән бәреп чыга. Телләр, әдәбиятлар да шулай» («Телләре башка булса да, күңелләре бер» дигән мәкаләсен алып карагыз).

«Башкортстан» газетасындагы мәкаләләрне укыгач, миндә шундый икеләнү торып калды: нәрсә бу, сенсация эзләүме, юкны бар итеп: «Менә без нинди ачыш ясадык!»—дип шапырынырга тырышумы? Әллә монда башка берәр нәрсә бармы?

Бүрәнә аша бүре күрү—үткән заман чире. Безгә аңардан арынырга вакыт. Ике халыкның үзара мөнәсәбәтләре белән бәйле хәлләргә саксыз, тупас кагылуны беркем дә хупламас.

ТАТАР ТЕЛЕМЕ, ӘЛЛӘ БАШКОРТ ТЕЛЕНЕҢ КӨНБАТЫШ ДИАЛЕКТЫМЫ?

Безнең туган телебез—татар телеме, әллә башкорт теленең көнбатыш диалектымы? Беренче карашка, сәер сорау бу. Кеше үзенең нинди телдә сөйләшкәнен белмимени. Шулай да республиканың көнбатыш һәм төньяк-көнбатыш районнарында яшәүче халык, бигрәк тә интеллигенция, аптырап калган. Башкортча матбугат, радио, телевидение аларга: «Сезнең телегез—башкорт теленең бер диалекты», —дип кабатлап тора. Бу якларга һәртөрле гыйлем ияләренең делегацияләре чыгып йөри. Алар да шул ук сүзләрне сөйли. Боларга кушылып китүчеләр дә юк түгел. Ләкин халыкның зур күпчелеге: «Юк, безнең туган телебез—татар теле. Без үзебез дә татар»,—ди.

Шулай итеп, фикерләр аерыла. Хәзерге хәлдән башкорт туганнар да, безнең татар-

лар да канәгать түгел. Моны ачыктан-ачык танымыйча булмый. Арытаба безгә ничектер аңлашырга, бер уртак фикергә килергә кирәклеге көн кебек ачык. Ләкин моңа ничек ирешергә соң? Минемчә, утырып сөйләшүдән башка юл юк. Монда иң мөһиме—бер-береңнең дәлилләренә мөмкин кадәр игътибарлы булу.

Башкорт кардәшләребезнең дәлилләрен карыйк. Без аларны быел җәй Уфада булган фәнни-практик конференция материалларыннан китерә алабыз («Кызыл таң», 1990 ел, 13 июнь). Конференция бу регионда «туган тел» (ягъни башкорт теле) укытуга багышланган иде. Менә кайбер чыгышлардан өзекләр:

Тарих галиме, доцент Ә. Әсфәндияров: «Тарих чыганакларына караганда, Ык елгасы бассейны, Бөгелмә, Бәләбәй өязләре башкорт вотчиналары булган. Монда халыкның этник составы Иван Грозный Казанны алганнан соң башка халыкларның күпләп күченүе сәбәпле үзгәргән».

Тарих галиме, доцент М. Колшәрипов: «Патша хөкүмәтенең колониаль политикасы башкортларны татарлаштыруга китергән. Монда мәдрәсәләрдә татар телендә укыту ник булышлык иткән. Аңлы рәвештә мөфтиләр дә татарлардан билгеләнгән».

Телче галим, профессор Н. Максютова: «Егерменче елларда булган фәнни экспедиция төньяк-көнбатыш халкын, ялгышып, татарлар дип таный. Шуннан укыту татар телендә кертелә. Бу хәл төбәк халкын көчләп татарлаштыруга китерде».

Телче галим, профессор М. Хәйруллина: «Халык санын исәпкә алу нәтиҗәләреннән күренгәненчә, соңгы чорда Башкортстанда башкортлар саны кимеде, ә татарлар саны, киресенчә, артты. Димәк, XVIII, XIX йөзләрдә булган ревизияләрдә башкорт булып язылган авыллардагы халыкны хәзер, башкорт телендә укытып, башкортка әйләндерергә кирәк».

Конференциядә чыгып сөйләүчеләр: төньяк-көнбатыш башкортларын ассимиляцияләү дәвам итә, дигән караш белдерделәр. Моны «күрелмәгән экспанция политикасы» дип бәяләделәр. «Без бу халыкның милли үзаңын саклап кала алабызмы-юкмы?—дигән сорау куйдылар.

Татар ягы үзенең фикерен ничек нигезли? Монда шуны әйтергә кирәк: Татарстан галимнәре заманында үз сүзләрен әйткәннәр иде инде (алар бу як сөйләшләрен татар теленең урта диалектына кертә). Ләкин хәзерге ыгы-зыгыдан читтәрәк торалар, бәхәскә катнашмыйлар. Уфада эшләүче татар фило-

логлары да битарафлык саклый. Моның сәбәбен төрлечә аңлатырга була. Берәүләр, күрәсең, бәхәсне көчәйтергә теләми, ыгы-зыгы булыр да бетәр, тормыш үз юлы белән барыр дип уйлый. Ә икенчеләр, гомумән, монда житди фәнни-теоретик дискуссия өчен предмет юк дип исәпли булса кирәк. Һәрхәлдә, хәзергә оппонентлар булып «Кызыл таң»ның укучылары—ата-аналар, ветераннар, мәдәният хезмәткәрләре, укытучылар чыгыш ясый. Берике мисал да китерик («Кызыл таң», 1989 ел, 28 май саны)

Илеш районыннан Роберт Харисов: «Гаиләдә дүрт бала идек. Икебез үзебезне татар, икебез башкорт дип йөри. Чөнки паспорт биргәндә шулай дип язганнар, сорап та тормаганнар».

Краснокама районыннан Мөхәммәт Шакирҗанов: «Без башкорт булырга тырышып карадык. Үзем дә башкорт булырга өндәдем. Тик ни башкорт булып булмады, ни туган телебезне камиллектә белмәдек».

Октябрьский шәһәреннән Фәхирә Заһидуллина: «Туган тел урынына башкорт теле өйрәнелергә тиеш дигән сүз кайда язылган? Безнең балаларның татар телен—үз туган телен өйрәнергә хакы юкмыни? Бу хәлне ничек аңларга? Милли мәсьәләне дөрес хәл итү шулай буламы?..»

Күрәсез, мәсьәлә кискен тора. Ул үзенең асылы белән башкорт теленең көнбатыш диалекты дигән теоретик концепцияне тану-танымауга кайтып кала. Башкорт галимнәре үз сүзләрен сүз итәргә тырыша, ә җирле халык (диалект вәкилләре) алар белән килешми. Бу инде теория авыр хәлдә дигән сүз. Монда, димәк, нидер җитми, нәрсәдер үз урынында түгел. Мондый чакта фәнни теорияне яңабаштан карап чыгалар. Мин бу эшне тулысынча башкарып чыга алырмын дип уйламыйм. Шулай да кайбер анализ белән шөгыльләнәсе килә. Әйдәгез, бергәләп уйлашыйк.

Башкорт теле диалектлары турындагы беренче фикерләр революциягә кадәр үк әйтелгән. Башкорт ягына килеп йөргән рус ориенталистлары монда ике диалект бар дип исәпләгән. Академик В. В. Радлов белән лингвист, этнограф А. Г. Бессонов аларның берсен Кувакан сөйләше, ә икенчесен Юрматы сөйләше дип атаганнар. Хәзер боларны көнчыгыш (тау ягы) диалекты һәм көньяк (дала ягы) диалекты дип йөртәләр. Мондый бүленеш безнең чорга—40 нчы елларга кадәр үзгәрешсез кала. Шушы вакыттан алып кайбер дәреслекләрдә (авторлары Т. Г. Баишев, К. З. Әхмәров, Ә. И. Харисов) өченче диалект турында сүз кузгатыла башлый.

Моңа Көнбатыш һәм Төньяк-Көнбатыш Башкортстан сөйләшләре кертелә. Ниһаять, 1955 елда Т. Г. Баишев Мәскәүдә рус телендә чыккан монографиясендә көнбатыш диалектка карый торган тел үзенчәлекләрен дә үзенчә җентекле генә итеп тасвирлап бирә. Әлеге диалект турындагы төшенчәнең фәнгә керү тарихы менә шундый.

Т. Г. Баишевның авыр эшкә тотынганлыгы әйтмәсәң дә аңлашылып торырга тиеш. Ул үзенең алдына моңа кадәр «татарча сөйләшәбез» дип йөргән халыкның телен башкорт диалекты дип исбатлау бурычын куйган.

Менә хәзер Т. Г. Баишевның бу диалектта нинди үзенчәлекләр тапканлыгын карап чыгыйк. Алар түбәндәгечә:

Күплек кушымчасы лар-ләр борын тартыкларыннан соң нар-нәр рәвешендә әйтелә, мәсәлән: урамнар, көннәр. Исем, сыйфат, фигыль ясый торган лык-лек, лы-ле, ла-лә кушымчалары да шулай үзгәрә (Л авазы Н гә күчә).

Иялек килеше кушымчасы ның-нең, төшем килеше кушымчасы ны-не фонетик шартларга (нинди аваздан соң килүенә) карап үзгәрми, һәрвакыт шулай Н белән әйтелә, мәсәлән: ташның, тауның, көннең; атны, малны, кемне.

Чыгыш килеше кушымчасы берничә вариантта йөри; сузыклардан һәм яңгырау тартыклардан соң дан-дән, саңгырау тартыклардан соң тан-тән, борын авазларыннан соң нан-нән, мәсәлән: авылдан, баштан, таңнан.

Башка барлык кушымчалар ике төрле әйтелә: сузыклардан һәм яңгырау тартыклардан соң яңгыраулаша, мәсәлән, юлда, таудай, янды; саңгырау тартыклардан соң саңгыраулаша, мәсәлән: якташ, таштай, кайтты.

Ярдәмлек сүзләр дә шулай охшашлана, мәсәлән: мал да тук, үзем дә тук, ат та чаба, эт тә чаба.

Т. Г. Баишевның фикеренчә, көнбатыш диалектның үзенчәлекләре шулардан тора. Нәрсә килеп чыга соң? Шундый үзенчәлекләр нигезендә башкорт теленең үзенә башка (өченче) диалекты бар дип әйтеп буламы? Болар бит, туганнар,—татар теле үзенчәлекләре! Алар бөтенесе дә хәзерге әдәби телебездә норма санала.

Башкорт диалектларын татар теленнән аера торган үзенчәлекләр бөтенләй башка. Без аларны Кувакан (көнчыгыш) һәм Юрматы (көньяк) диалектларында күрәбез. Шуннан алар башкортларның әдәби теленә дә кергән. Карап үтик.

Күплек кушымчалары: ат-тар, таң-дар, яҙ-ҙар.

Иялек килеше кушымчалары: таш-тың, тау-ҙың, һыу-ҙың.

Төшем килеше кушымчалары: ат-ты, мал-ды, без-ҙе.

Чыгыш килеше кушымчалары: баш-тан, көм-дән, өй-ҙән, һауа-нан.

Башка төр кушымчалар һәм ярдәмлек сүзләр: машина-лай, энә-ләй, яма-ны, ире-не, аҫта ла, өҫтә лә.

Көнбатыш, Төньяк-Көнбатыш Башкортстанда боларның берсе дә юк.

Т. Г. Баишев башкорт теленең өченче диалекты бар дип игълан итә. Ә үзе аны татар теленнән аера (башкорт теленә карата) торган үзенчәлекләрне таба алмый. Моңа нибары бер-ике ишарә бар. Бу диалектта урыны белән **ашай, эшләй, бармай, килмәй, инәй, бәбәй** дип сөйлиләр (ягъни татар телендәге ый-и кушымчасы урынына ай-әй кушымчасы кулланалар), диелә. Аннары бу як телендә тешара Ҙ авазы бар дип раслана.

Шушы ике фонетик күренеш тә башкорт теленең көнбатыш диалекты дигән лингвистик концепцияне «күтәреп торырлык» түгел. Ай-әй кушымчасын тик башкорт теленә хас билге дип карарга һичбер нигез юк. Ул бөтен төрки дөнья буйлап «сикереп йөри»: әле бер сөйләштә, әле икенчесендә килеп очрый. Ҙ авазына килгәндә, шуны әйтергә була: беренчедән, ул бөтенләй үк башкортча яңгырамый, катырак; икенчедән, сүздәге урыны белән башкорт телендәге Ҙ авазына туры килми, күбрәк Н, Л авазларына алмаш булып йөри. Чагыштырыйк: башкорт телендә—ашаны, эшләнс, каланан, калала; көнбатыш сөйләшләрдә—ашаҙы, эшләҙе, калаҙан, калаҙа. Монда Ҙ татар теленең Д авазын алмаштыра, яңгырашы да шуңа бик якын. Өченчедән, бу авазны чыгышы белән борынгы кыпчак теленнән килә дигән караш бар. Димәк, аны тик башкорт теленең эзе дип түгел, ә төрки бабалар мирасы дип карау дөрес. Аннары, бу аваз бөтен Көнбатыш, Төньяк-Көнбатыш Башкортстанга таралмаган, аерым төбәкләрдә генә ишетелеп кала.

Кыскасы, башкорт теленең көнбатыш диалекты турындагы концепция фәнни тәнкыйтьне күтәрми. Лингвистик планда ул нигезсез. Заманында аны башкорт телчеләре үзләре дә шулай кабул итте. Башкорт тел белеменең аксакалы, филология фәннәре докторы, профессор Ж. Г. Киекбаев бу мәсьәләгә үзенең берничә җитди теоретик хезмәтендә туктал-ды. Ул ачыктан-ачык итеп: «Көнбатыштагы башкортларның сөйләү телен башкорт диалекты дип атаучылар фикерен без уртаклашмыйбыз»,—дип язды (кара: «Башҡортостан уҡытыусыһы» журналы, 1957 ел, № 7). Җ. Г. Киекбаев үзенең позициясен болай аңлата:

«Башкортстанның көнбатыш һәм төньяк-көнбатыш өлешендә яшәүчеләр татар телендә (татар теленең урта диалектында) сөйләшәләр», «татар телен үзләренең ана теле дип таныйлар», аларның «сөйләү теле күптән инде татарлашкан». Икенче урында: «Башкорт АССРның көнбатыш һәм төньяк-көнбатыш өлешендә яшәүче башкортларның телен, ягъни сөйләшен, башкорт сөйләше дип карау тарихи яктан да, юридик яктан да (мәсәлән, официаль документларда татар телен ана теле дип тануылары) һәм сөйләшнең фактик торышы ягыннан да акланмый».

Якташыбыз—СССР Фәннәр академиясенең Тел белеме институтындагы төрки телләр секторының өлкән гыйльми хезмәткәре, филология фәннәре докторы Ә. Ә. Юлдашевның да карашы шундый иде. Ул үзе Туймазы ягыннан. Башкорт теленең беренче академик грамматикасын чыгаруны оештырган кеше. Аның, мәсәлән, Туймазы башкортлары теленә багышланган мәкаләсе бар. Ул анда: бу як башкортларының сөйләмә теле татар әдәби теленә, татар теленең теләсә кайсы сөйләшенә караганда да, якынрак, дип язды. Ә. Ә. Юлдашев, гомумән, Көнбатыш һәм Төньяк-Көнбатыш Башкортстан халкының җирле сөйләшләре «башкорт теле системасына керә алмый» дип исәпли. Башкорт теле өлкәсендә эшләүче башка күп кенә галимнәрнең дә фикере шундый.

Шулай булгач, «көнбатыш диалект» төшенчәсе нишләп һаман фәнни әйләнештә кала? Моның өчен нинди нигез бар? Бу катлаулы мәсьәлә. Аңлатырга тырышыйм. Тел белеме диалектларны лингвистик принцип буенча (тел үзенчәлекләренә карап) бүлә. Бу төп принцип. Шуның белән бергә телдән читтә торган (экстралингвистик) факторлар да күпмедер исәпкә алына. Моңа халыкның чыгышы, этник составы, тарихы керә. Күргәнебезчә, көнбатыш диалект лингвистик принцип буенча билгеләнә алмый. Монда фәкать экстралингвистик факторлар таянычка әйләнә.

Көнбатыш һәм Төньяк-Көнбатыш Башкортстанда халыкның бер өлеше чыннан да үзен башкорт дип атый. 1989 елгы исәп буенча аларның саны күпме икәне хәзергә аерым игълан ителмәде. Якынча исәпләп чыгарырга мөмкин. Башкортларның 183,2 меңе татар телен туган теле дип яздырган. Бу халыкның төп өлеше көнбатышта һәм төньяк-көнбатышта яши дип уйларга кирәк. Татарча сөйләшүче башкортлар, соңгы исәп буенча, бигрәк тә Балтач, Бүздәк, Дүртөйле, Илеш, Краснокама, Тәтешле, Туймазы, Яңавыл районнарында күп (бөтен халыкның 20 процентын-

нан алып 50 процентына кадәр). Авыргазы, Бакалы, Бишбүләк, Благовар, Федоровка, Чишмә, Шаран, Ярмәкәй районнарында 5—10 процент чамасы.

Бу башкортларның килеп чыгышын фәндә ике төрле аңлаталар. Бер төркем галимнәр аларны борынгы башкорт кабиләләренең токымы итеп карый. Икенче төркем бу якта «башкорт» сүзе—этник термин (этноним) түгел, ә бары тик социаль хәле (җир мәйданы) белән башкортларга тигезләшкән татарларның элекке юридик атамасы дип раслый. Беренче караш Башкортстан матбугатында, икенчесе Татарстанда яклана. Кайсы якка кушылырга? Минемчә, аларның берсе дә искәрмәсез, төзәтүсез кабул итәрлек түгел. Көнбатыш башкортлары—үтә катлаулы тарихи күренеш. Аны ниндидер вакытлы максатларга яраклаштырып, гадиләштереп аңлатырга ярамый. Бу турыда шактый тарихи тикшеренүләр бар. Арада, безнең карашка, Р. Г. Кузеев хезмәтләре аеруча игътибарга лаек.

XVI гасырда Башкортстан чикләрендә төрле төрки кабиләләрнең консолидациясе (борынгы башкорт кабиләләре тирәсенә тупланыуы) тәмамлана. Алар, төрлесе төрле исем белән йөргән кабиләләр, шул чордан үзләрен башкорт дип атый башлаган булырга тиеш.

(Оешып килгән халыкка уртак исемне читтән тагып кую очраклары да бар. Мәсәлән, татарлар белән шулай була. Башкорт исеменең таралуында шулай ук рус колонизаторларының катнашы барлыгын күрмичә мөмкин түгел). Әмма халык бер төрле булмаган. Кабилә чикләре озак сакланып калган: Көнбатыш Башкортстанда—XVIII гасырга, көнчыгышта —XIX гасырга кадәр. Ике төбәкне кабилә составы ягыннан чагыштырганда, алар һичбер туры килми. Көнбатышта бер төрлерәк, ә көнчыгышта икенче төрлерәк этнос формалашырга тиешлеге күренеп тора. Фикерне дәлиллик. Көнбатышта болгар өлеше зур. Биш кабилә телгә алына. Аларның исемнәре дә билгеле: бүләр, юрми, янәй, гайнә, танып. Көнчыгышта болгар өлеше азрак. Бер юрматы кабиләсе атап әйтелә. Кыпчаклар көнбатышта да, көнчыгышта да бар. Ләкин көнбатышта шулай ук күбрәк килеп чыга. Гәрә, елан, казанчы, кайпан, елдәк, канлы, кыргыз, каршен—сигез кабилә, ыру. Моннан тыш кыпчаклашып киткән балыкчы, дуван, уран, таз, ирәкте кабиләләре бар. Көнчыгышта кыпчаклар болай атап саналмый диярлек. Башкорт этносының төп өлеше: бөрҗән, үсәргән, тәңгәвер, тамьян, табын, катай кабиләләре—барысы да көнчыгышта тупланган. Көнбатыш аларның вакытлыча яшәп киткән җире дип кенә исәпләнә.

Ниһаять, шуны әйтәсе килә: көнбатышта берләштерүче көч ролен кыпчак кабиләләренең үтәве танылa. Ә көнчыгышта бу хезмәтне чыгышы белән борынгы төрки-бәҗәнәкләр арасыннан булган кабиләләр (бөрҗән, үсәргән, тәңгәвер һ. б.) аткарган.

Кабиләләр составының ике төбәктә ике төрле булуы көнбатыш башкортлары белән көнчыгыш башкортлары арасында аерма китереп чыгармый булмый. Көнбатыш үзенең этник составы белән Идел буе Болгар дәүләтенә, Казан ханлыгына якын, көнчыгыш Үзәк Азия, Алтай ягына тарта. Шуны да әйтик: көнбатыш башкортлар составына кереп киткән бүләр (биләр) кабиләсе татарлар белән уртак. Булган тарихи материаллар өстендә уйлану шундый нәтиҗәгә китерә: көнбатыш башкортлары баштан ук татарларга якын булган, һәм, әлбәттә, алар көнчыгыш башкортлардан нык аерылган. Көнбатышта башкортларның татарлашуы турында сөйләгәндә, хәзерге башкортны (көнчыгыш башкортын) күз алдында тоту дөрес булмас.

Аннары, монда ассимиляция мәсьәләсе бик җитди тора. Күп гасырларга сузылган демографик процесслар халыкның тарихи-этник йөзен тагын да үзгәртә. XVIII гасыр урталарында Башкортстанда халык саны 412 мең исәпләнә, шуларның 200 мең күчеп килүчеләр тәшкил итә. XVIII гасыр азагына бөтен халык саны 740 мең, күчеп килүчеләр 470 мең була. Шулай итеп, чит халык башкортлар саныннан артып китә.

Күчеп килүчеләрнең составы чуар. Анда руслар, угро-финнар, төрле төрки халыклар бар. Арада татарлар күпчелек урын ала.

Татарларның башкорт җирләренә килеп урнашуы Казан ханлыгы дәвереннән үк башлана һәм Башкортстан рус дәүләте составына кушылганнан соң аеруча көчәеп китә. XVIII гасыр урталарына кадәр төгәл саннар юк. Шуннан соң булган агымны ачык итеп күз алдына китерергә буал.

Башкорт җирендә яши башлаган татарларны патша чиновниклары өч төркемгә бүлеп санаганнар: типтәрләр, мишәрләр һәм Казан татарлары. Типтәрләр белән мишәрләрнең исәбе XVIII гасыр урталарыннан ук алына барылган. Типтәрләр 1747 елда—57 500, 1850 елда—261 824, 1913 елда 305 124 кеше була. (Хәзерге фәндә танылуынча, типтәрләрнең кимендә 90 проценты татарлар, ә калган өлеше башка халыклар дип карала). Мишәрләр турында мәгълүмат бик бай. Алар 1747 елда—10 100, 1782 елда—28 772, 1795 елда—46 300, 1833 елда—73 615, 1856 елда—110 595, 1879 елда—138 900, 1913 елда 150879 була. Казан татарлары исәп кенәгәләрендә

XIX гасыр урталарыннан гына аерым бирелә башлый. Аларның 1865 елда—89 733, 1870 елда—101 231, 1879 елда—107 300, 1913 елда 210 333 булганлыгы мәгълүм. Революция алдыннан Башкортстанда татарлар бөтенесе 650 меңнән артып китә.

Бу чорда Көнбатыш һәм Төньяк-Көнбатыш Башкортстанда яшәгән татарлар белән башкортлар санын чагыштырасы килә. Ләкин мондый чагыштыру белән шөгыльләнү җиңел түгел. Фәндә кабул ителгән саннар белән эш иткәндә, реаль нәтиҗә килеп чыкмый. Татарлар саны (650 мең тирәсе) чынбарлыкка туры килә дип карарга мөмкин. Ә менә көнбатыш башкортларының саны бәхәсле. 1920 елда, мәсәлән, алар 524 меңнән артык булган, диелә. Бу чорда Көнбатыш һәм Төньяк-Көнбатыш Башкортстанда татарларның башкортлардан күбрәк булганлыгы күренә. Ләкин күпмегә икәнен гади исәп белән китереп чыгарып булмый. Чөнки башкорт исәбендә йөргән халыкның да бер өлеше чынында татарлардан тора. Аларның башкортка күчүе күп төрле рәсми документлар белән расланган факт. (Бу турыда татар телчесе Д. Б. Рамазанованың махсус хезмәтләрен укырга мөмкин). Боларны тарихта «яңа башкортлар» яки, Зәки Вәлиди әйткәнчә, «ак башкортлар» дип йөрткәннәр.

Халык арасында кайвакыт һаман да: «Без этәмбәй башкортлар гына, җир өчен башкорт булып киткәнбез»,—диләр. Монда, димәк, «башкорт» сүзе үзенең туры мәгънәсендә (этник термин буларак) алынмый. Ул үзенең социаль хәле (җир мәйданы, ясак шарты) белән башкортларга тиңләштерелгән татарларны атау өчен кулланылган.

Мондый халык («яңа башкортлар») көнбатыш башкортлары арасында күпме урын алган? Р. Г. Кузеев Көнбатыш Башкортстанда башкортлар саны үсешен тикшереп, шундый бер хәлгә игътибар итә. XVIII гасыр башыннан алып XIX гасыр азакларына кадәр бу территориядә башкорт дип йөртелгән халык һәр илле ел саен 2,5—3 тапкырга арткан. Моны табигый үсеш нәтиҗәсе дип карарга нигез юк. Еллык табигый үсешнең 1,4—1,6 процент икәнлеге билгеле. Мондый темп белән 50 ел эчендә нибары 70—80 процентка артырга мөмкин. Ә монда 2,5—3 тапкыр!

Үсешнең көнчыгыш башкортлары исәбенә барганлыгы да расланмый. Бу чорда инде көнчыгыштан көнбатышка күпләп күченүләр күзәтелми. Бердәнбер аңлатма реаль булып кала: табигый булмаган үсеш башка төркинәрнең (барыннан да элек, татарларның) башкорт сословиесенә күчүе юлы белән барган. Шулай итеп, башкорт булып йөрүче та-

тарлар, гомумән, бик зур саннар белән исәпләнергә тиеш була. Шуннан инде Көнбатыш Башкортстанда татарлар белән башкортлар арасында сан ягыннан булган аерманың чынында зуррак булуы аңлашыла. Монда татарларның күпчелек алуы да үткән гасыр урталарыннан гына түгел, ераграк заманнардан килә дип уйларга кирәк.

Димәк, экстралингвистик факторлар да көнбатыш һәм төньяк-көнбатыш халкының сөйләмә телен башкорт диалекты дип раслау өчен ышанычлы җирлек була алмый.

Татар филологлары өчен бу—күптән хәл ителгән мәсьәлә. Әлеге төбәкләргә татар диалектологларының дистәләрчә экспедицияләре оештырылды. Җитди фәнни тикшеренүләр үткәрелде. Диссертацияләр язып якланды. Галимнәребез беравыздан, бу—татар сөйләше, диләр. Аны татар әдәби теленә нигез булган урта диалектка кертәләр.

ИКЕГӘ БҮЛЕНГӘН МӘДӘНИ ХӘРӘКӘТ

Шундый бер мәсьәлә бар—Башкортстан татарларының мәдәнияттә тоткан урыны мәсьәләсе.

Мин үзебездән яктан чыккан әдипләр язмышы турында уйланам. Һәм, беләсезме, аларны бер дә көтелмәгән сурәттә күз алдына китерәм... Башкортстан белән Татарстан чигендә, Ык буенда, яр астына аяк салындырып утыралар... Берәүләре—бу якта, икенчеләре—теге якта. Бу яктагылар Татарстан турында хыяллана, ә теге яктагылар Башкортстанны юксына. Ләкин күперләр сүтелгән. Такыр юллар юк. Теләсәң, кисмәк-ниең белән суга ташлан. Йөзеп чыксаң, бәлки, күңел ярсуларың басылыр...

Татарча сөйләшүче Көнбатыш һәм Төньяк-Көнбатыш Башкортстан халкының рухи дөньясы икегә аерылган. Җире монда, җыры те-

гендә дигәндәй. Үзе Башкортстанда яши, мәдәнияте Татарстанда иҗат итәлә. Берсен икенчесе беләп ялгый алмый азаплана кешеләр.

Мине кайвакыт Казанга я берәр фәнни конференциягә, я кемнеңдер диссертациясенә оппонент итеп чакырып алалар. Барган саен Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм тарих институтында булам. Якташым—филология фәннәре докторы Фуат Ганиев җитәкчелек иткән бүлеккә керәм. Аның янында тагын институтның өлкән гыйльми хезмәткәрләре, филология фәннәре кандидатлары Хәлиф Курбатов белән Рифгать Әхмәтҗановны очратам. Үзебезнең яктан барып укып яткан аспирантлар килеп кушыла. Һәм без нәрсә турында сөйләшәбез, дип уйлыйсыз? Юк, фәнни бәхәсләр алып бармыйбыз. Алары—конференция өчен. Без Башкортстан турында сөйләшәбез. Ганиев кебек Курбатов белән Әхмәтҗанов та безнең яктан, Башкортстаннан. Инде күптән Казанда урнашкан кешеләр. Татарстанның күренекле галимнәре булып киткәннәр. Ләкин һәркайсы Башкортстан баласы булып калган. Аларны туган як һаман тарта. Ганиевның, мәсәлән, бер генә ай булса да Уфада, университетта, лекция укыйсы килә. Без аны үзебезнең татар бүлегенә махсус курс үткәрергә чакыру турында килешәбез.

Әйтәсе килгән сүз бер: безнең якташлар өчен Татарстанда иҗат мәйданы киң: туган тел, әдәбият, мәдәният дәрьясында колачлап йөзәргә була. Ләкин җирсәү бетми, әлбәттә. Җирсәү—сагыну гына түгел. Үз туфрагыңнан аерылу тойгысы ул. Иҗат кешесе үз табигый мохитеннән читтә тамырлары киселгәндәй буладыр кебек. Көнбатыш Башкортстан—татарлар төяге. Монда алар—өйдә. Ләкин милли мәдәният өлкәсендә эшләү мөмкинлеге чикләнгән. Китәләр...

Җирсәү дигәннән... Элекке Татарстан АССР Югары Советы Президиумы Председателе С. Батыев белән аның эш бүлмәсендә сөйләшеп утырырга туры килде. Минем белән «Кызыл таң»ның мөхәррир урынбасары Расих Ханнанов һәм мәрхүм Хәсән Сәрьян барган иде. Батыев үзе Чакмагыш районыннан. Якташлар очрашуы сыман бер нәрсә килеп чыкты. «Җирсәү» сүзен мин беренче тапкыр шунда Батыевтан ишеттем. Без аңардан: «Туган якка кайтып йөрисезме соң?»—дип сорадык. Ул безгә: «Кайтам, мөмкинлек булган саен кайтам. Авылыбыз янында чыккан чишмә буенда утырып килсәм, җирсәвем басылып торгандай була»,—диде.

Рухи комфорт җитмәү—бер нәрсә. Безнең татарларга Башкортстанда иҗат итү өчен бер телдән икенче телгә күчәргә кирәк. Икенче

милли мохиттә үзләшергә кирәк. Кемгәдер бу җиңел бирелә, ә кемдер булдыра алмый. Үз җирендә үзенә урын таимый кеше. Шушы сәбәп белән республика (димәк, аның халкы) күп нәрсә югалта: менә дигән талантлар читкә китә. Менә шуңысы аеруча мөһим монда. Бу турыда иң әүвәл татар җанлы кеше түгел, ә эш өчен җаваплы вазифа иясе уйларга тиеш кебек.

Шундый бер исәпләү белән шөгыльләнеп утырдым. Татарча сөйләшүче Көнбатыш һәм Төньяк-Көнбатыш Башкортстаннан бөтенесе 110 язучы чыккан. (Мин монда танылып өлгергәннәрен, һәртөрле белешмәләргә кертелгәннәрен генә алам). Шуларның алтмышы республикада торып калган, хәзерге вакытта башкорт язучысы булып йөри. Ә илле кеше Татарстанга барып урнашкан, татар язучысы исәпләнә.

Революциягә кадәрге хәл аңлашыла. Ике территориядә дә әдәбият татар телендә иҗат ителгән. Казан уртак үзәк саналган. Бу чорда Татарстан, Башкортстан язучыларын, гомумән, чыгышы буенча аеру юк. Дәрдмәнднең Мәләвез ягыннан, Шәехзадә Бабич белән Хөсни Кәримнең—Дуртөйледән, Галимҗан Ибраһимовның—Авыргазыдан, Әхмәт Фәйзинең—Уфадан, Нәкый Исәнбәтнең Салават районыннан икәнен әһәмият тә бирмибез.

Революциягә кадәр үк татар әдәбиятында урын алган якташларыбызның саны уннан артык. Хәзерге көндә аларның кайберләре башкортлар белән уртак санала.

Исәпне дәвам итик. (Мондый мәгълүматлар милли мәдәниятебез тарихы белән кызыксынучылар өчен файдалы булыр). 20 нче елларда Көнбатыш Башкортстан 15 ләп язучы биргән. Шуларның 11 е—татар әдәбиятының күренекле вәкилләре. Карагыз, нинди кешеләр: Ярлы Кәрим (Бишбүләк), Мирсәй Әмир (Мәләвез), Әмирхан Еники (Благовар), Әхмәт Ерикәй (Дуван), Риза Ишморат (Янавыл), Фатих Кәрим (Бишбүләк), Гази Кашшаф (Туймазы), Галимҗан Нигъмәти (Чишмә) һәм башкалар. Бу инде башкорт теле гамәлгә куелган, милли матбугат, китап басу барлыкка килгән чор. Али Карнай белән Гариф Гомәр һәм Көнбатыш Башкортстанның тагын берничә вәкиле җирле мөмкинлектән файдаланырга булган. Аларны без башкорт язучылары дип йөртәбез.

30 нчы еллар. Аеруча уңдырышлы чор. Көнбатыш Башкортстаннан әдәбиятка 25 ләп язучы килә. Шуларның 15 е республикада торып кала. Башкорт әдәбиятында үзәк урынны тоткан кешеләр болар (алфавит белән китерәм): Ибраһим Абдуллин (Шаран), Тимер Арслан (Туймазы), Әкрам Вәли (Чакмагыш),

Йосыф Гәрәй (Шаран), Рәис Габдрахманов (Благовар), Мостай Кәрим (Чишмә), Хәниф Кәрим (Кыйгы), Мөслим Марат (Борай), Хәсән Мохтар (Кушнаренко), Кирәй Мәргән (Мишкә), Бәдрүш Мокамай (Дүртөйле), Нажар Нәҗми (Дүртөйле), Мәлих Харис (Чакмагыш), Әхнәф Харисов (Балтач), Гайнан Әмири (Яңавыл) һәм башкалар. Унга якын якташыбыз үз язмышын Татарстанда таба: Әлшәйдән—Касыйм Вахит, Кушнаренкодан—Лотфый Вәли белән Мин Шабай, Туймазыдан—Хәйретдин Мөҗәй, Чакмагыштан—Нур Гайсин белән Галимҗан Латыйп, Чишмәдән—Рәхим Саттар, Кыйгыдан—Исмәгыйль Шәфиев һәм башкалар.

40 нчы елларда Башкортстан татарларыннан һәм көнбатыш башкортларыннан сигез язучы Казанда, биш язучы Уфада танылып өлгерә. Беренче төркемдә Яңавылдан өчәүләр: Әдип Маликов, Нурихан Фәттах, Сәет Кальметов. Шулар белән бергә Зыя Мансурны (Дүртөйле) һәм Мәҗит Рафыйковны (Күгәрчен) әйтергә кирәк. Туган якта торып калучылар арасында Гыйлемдар Рамазанов, Габдулла Әхмәтшин, Әнвәр Бикчәнтәев, Динис Исламов бар.

М[illegible]ы чордан кулына каләм алган якташларыбызның ким дигәндә өчтән бере Казанга китеп тора: 50 нче елларда 15 кешенең бишесе (арада Нил Юзиев белән Илдар Юзеев бар); 60 нчы елларда 20 кешенең 7 се (барысы да актив эшләгән талантлы шагыйрьләр, прозаиклар: Илештән Әхсән Баян һәм Хәсән Сәрьян, Кыйгыдан—Резеда Вәлиева, Яңавылдан—Сажидә Сөләйманова, Нуриманнан — Зиннур Насыйбуллин, Кушнаренкодан—Рәдиф Гатауллин, Әлшәйдән—Әмир Мәхмүдов); 70 нче елларда 14 кешенең 5 есе (Благовардан—Нурия Измайлова, Илештән—Роберт Миңнуллин, Ярмәкәйдән—Ризван Хәмид, Бакалыдан—Ләис белән Фәиз Зөлкарнәевлар).

Шундый саннар да бар: Чакмагыш, Кушнаренко, Яңавыл, Чишмә районнарының һәркайсыннан унлап язучы чыккан, бер өлеше татар, икенче өлеше башкорт әдәбиятына хезмәт итә.

Мондый мәгълүматларны театр сәнгате, эстрада, музыка һәм мәдәниятнең башка тармакларыннан да китереп булыр иде.

Болар барысы да игътибарга лаеклы хәлләр. Татарча сөйләшүче Көнбатыш Башкортстан мәдәният җәһәтеннән икегә өзелгән: бер өлеше—Казан, икенче өлеше Уфа ягында.

Бу хәл, үз чиратында, бөтен Башкортстан мәдәниятенә үзенчәлекле бер төс бирә. Анда, без гадәттә бербөтен итеп карарга тырышкан, башкорт исеме белән атап йөрткән мәдәнияттә, чынында ачык аерылып торган икe

катлам бар: башкорт катламы һәм татар катламы. Бу, аңлашылуынча, тарихи шартлар белән бәйле рәвештә, ирексездән килеп туган хәл. Аны күрмәмешкә салышырга һәм хәзерге заманда ачыктан-ачык сөйләшүдән качарга ярамый. Бу мәсьәлә башкорт эшлеклеләрен күптән борчый. Алар: «Мондый хәлдә мәдәниятебезнең үз йөзен, милли колоритын саклап кала алырбызмы икән?»—диләр. Бик житди һәм аңлашылырлык сорау. Әлеге шул бербөтен мәдәниятка хезмәт иткән татар ягы да уйланмый түгел. Аның хәле, минемчә, тагын да катлаулырак. Милли мәдәнияттә нык-лы урын алу өчен шул милләтнең тормыш рәвешен, гореф-гадәтләрен, психологиясен һәм, ниһаять, үзенчәлекле телен төптән белергә кирәк. Юк, белергә генә түгел, каныңа сеңдергән булырга кирәк. Моңа ирешү җиңел түгел. Бу юлдагы тырышлык кайвакыт яраклашу белән тәмамланырга мөмкин. Үзара мөнәсәбәттә, күренүенчә, проблемалар тулып ята. Моңа кадәр бербөтен мәдәният сакланып килгән икән, моны, барыннан да элек, административ-команда системасының каты куллылыгы белән бәйләп аңлатырга була. Соңгы чорда, демократия шартларында, Башкортстан мәдәниятенең ике тармак булып үсеп китү ихтималы артканнан-арта бара. (Моның аерым билгеләре электән үк бар).

Яхшымы бу, әллә начармы? Бер төрле генә җавап бирергә ашыкмыйк. Ике реаль кисәкне бербөтен мәдәниятка берләштерү милләтләрнең һәм телләрнең кушылуы концепциясе күзлегеннән, әлбәттә, яхшы иде. Ләкин концепция үзенең тормышчан булмавын күрсәтте. Яңа политик ситуациядә аерымланырга, үзаллы үсеш юлына төшәргә тырышу табигый хәл. Тик монда басым ясап әйтергә кирәк: сүз хәзергә реаль процесс турында түгел, ә идея юнәлешләре, формалашып килгән иҗтимагый хәрәкәтләр турында бара. Ул хәрәкәтләрнең башында татар һәм башкорт иҗтимагый үзәкләре тора.

Гамәлдә нәрсә килеп чыга соң? Ике якның да хәле шәптән түгел. Ике як өчен ике төрле проблема туа. Милли мәдәният традицион юнәлешен (гомуми харарктерын) үзгәртү белән, аның йогынты, хәрәкәт мәйданы тараеп кала. Көнчыгышка һәм көньякка гына йөз тоту, үз чиратында, көнбатыштан (татарча сөйләшүчеләрдән) читләшү дигән сүз булачак; укучылар, тамашачылар, тыңлаучылар кимеп кала. Базар экономикасы шартларында мәдәниятка финанс табу мәсьәләсе катлаулана. Ә көнбатыш (татар ягы) аерымлану нәтиҗәсендә, бөтенесеннән бигрәк, моңа кадәрге оешу формаларыннан мәхрүм була. Аларны яңабаштан төзү зарурлыгы алдында торып

кала. Яңадан башлау җиңел түгел. Монда власть ияләренең хәлне аңлавы һәм ихлас ярдәм итүе кирәк. Ә ярдәм булыры хәзергә ачык күренеп тормый.

Ике як та үз хәленнән канәгать түгел. Үзара мөнәсәбәтләр шактый киеренкеләнә бара. Безгә бу хәлдән ничек котылу турында уйларга кирәк. Мондый чакта гадәттә: кирегә юл юк, искене үзгәртеп кору өстендә эшләргә кирәк, диләр.

Мин монда бик нечкә нәрсәләргә кагылам шикелле. Сүз чынында мәдәният мәсьәләләре турында гына түгел, шуңа хезмәт иткән кешеләр язмышы, дөресрәге, аларның бүгенге һәм киләчәк статусы турында бара. Мондый мәсьәлә кузгатырга минем хакым бармы, дигән сорау туарга мөмкин. Бар дип уйлыйм. Мин татарча сөйләшүче Башкортстан вәкиле. Гомерем буе югары интеллигенция арасында яшим. Татарлар белән дә, башкортлар белән дә иркен аралашам. Хәл белән танышмын дип исәплим. Аннары, мин бернәрсәне дә уйлап чыгармыйм, бары тик булган әйберләрне исемнәре белән атыйм. Моңа кадәр «качыш уйнау» аркасында хәлне кискенләштердек түгелме? Ярар, болар—лирик чигенү.

Ә чынбарлык шундый: республика мәдәнияте тармаклану алдында тора. Бүген иң катлаулысы—менә шуңа мөнәсәбәт мәсьәләсе.

Инерция көчле. Туган анам теле—татар теле, ләкин башкорт теле—кәсебем теле генә түгел, язмышым, тормышым теле, дигән позиция бар. Аңлашыла торган, тирән ихтирамга лаеклы позиция. Ләкин плюрализм заманында без фикерләр бердәмлеген югалттык. Әлеге позицияне күпләр уртаклашмый.

Хәзерге дөньяда каршылыкларны хәл итү өчен бердәнбер юл—демократия. Минемчә, тел, әдәбият, сәнгать өлкәсендә көчләү, диктат—иң яманы. Бу юл белән мәсьәлә беркайчан да хәл ителмәгән һәм киләчәктә дә шулай булыр дип уйлыйм.

Мин республиканың бердәм мәдәнияте эчендә татар тармагын үстерү өчен мөмкинлекләр ачу ягында торам. Мондый сүз кузгалу белән, шундый рәсми билгеләмәгә тотыналар: безнең илдә алтмыш миллион кеше үз милләтеннән читтә яши. Алар өчен һәр урында үзенә башка әдәбият, сәнгать булдырып булмый, моның өчен экономик мөмкинлекләр җитми, диләр. Аларның мәдәни ихтыяҗларын милләтнең төп өлеше яшәгән республика белән аралашу, үзешчән сәнгатьне үстерү исәбенә канәгатьләндерү максатка ярашлы дип карала. Күп милләтләрнең читтә яшәүче өлешләре өчен кабул итәрлек билгеләмә бу. Хәтта Үзбәкстанда яки Казахстанда, Мәскәү яки Ленинград шәһәрләрендә, төрле өлкәләр-

дә яшәгән йөз меңләгән татарлар да моңа каршы килмәс. Ләкин Башкортстанда татар телен үзенең туган теле итеп танучыларны бу рәткә куеп санарга ярамый. Алар монда җирле халык: **шушында формалашкан үзенә бер этник төркем.** Сан ягыннан башкортлардан байтакка күп. Аларны башкортлар белән дә Казан татарлары белән дә тиңләп карау (бутау) дөрес түгел. Башкортлар белән тиңләү аларның үз йөзе барлыгын инкарь итүгә әйләнә. Ә Казан татарлары белән тиңләү аларны килмешәк хәленә куя.

Минемчә, бу халыкның үзаллы мәдәният булдырырга хакы бар. Һәрхәлдә, мәсьәлә кузгалган икән, андый мөмкинлекне бирергә кирәк.

Татар иҗтимагый үзәге Башкортстанда татар теленә дәүләт теле статусы бирүне юллый. Үзаллы мәдәният булдыру өчен, бу, әлбәттә, беренче шарт. Рәсми танылган тел булмыйча, аерым мәдәни юнәлеш тә була алмый. Башкортстан мәдәнияте эчендә татар тармагының булуы мөмкин дип карала икән, татар теле дә рәсми хәлгә куелырга тиеш. Татар теле республикада рәсми телләрнең берсе итеп танылса, Көнбатыш һәм Төньяк-Көнбатыш Башкортстанда яшәүче үзенчәлекле этник төркемнең мәдәнияте дә юл алып китәчәк. Монда бер нәрсә икенчесе белән аерыл-

гысыз бәйләнгән. Берсен инкарь итү яки аңа каршы чыгу икенчесен кире кагуга китерә.

Республиканың татар җәмәгатьчелеге урынлы таләпләр куя. Татарча язучы әдипләргә үзләренең оешмасын булдырырга мөмкинлек бирү, татар телендә журнал, яшьләр газетасы чыгару, Башкортстан китап нәшриятында татар бүлеге оештыру, радио, телевидениедә татар редакцияләре булдыру, Уфада татар театры төзү, яшь тамашачылар театры янында татар труппасы җыю, Уфада татар балалары өчен интернат-мәктәп ачу, республиканың югары уку йортларында татар мәктәпләре һәм балалар учреждениеләре өчен белгечләр чыгаруны арттыру—болар барсы да өлгереп житкән мәсьәләләр. Аларның күбесе зур акча тотуны да сорамый.

Республиканың мәдәният тормышында килеп туган хәл, гомумән, җаваплылык белән хәл итүне көтә. Көнбатыш һәм Төньяк-Көнбатыш Башкортстан халкының мәдәнияткә булган ихтыяҗы турында сүз чыккан саен, Казан ягына төртеп күрсәтү бар. Бердән, Казан ул ихтыяҗны канәгатьләндерә алмый. Аның да экономик мөмкинлекләре чикле. Икенчедән, татарча сөйләшүче ярты Башкортстан халкын мәдәниятне **бары тик кулланучылар** хәленә куймакчылар. Ә халыкның, үзенчәлекле тарихы, этник йөзе булган ха-

лыкның, үз мәдәниятен үзе иҗат итәсе килә. Менә бит мәсьәлә ничек тора. Бу омтылышны исәпкә алмау, минемчә, заманча эш түгел. Ул житди каршылыклар китереп чыгарачак. Хәзер үк инде Көнбатыш һәм Төньяк-Көнбатыш Башкортстанның суверенлыгы мәсьәләсе кузгатыла башлады. Моның нәрсәгә китеререн беркем дә әйтә алмый. Җәмәгатьчелек фикере хәзергә утырып җитмәгән. Шулай да элекке Уфа губернасын, халык фикерен сорамыйча, Башкортстан составына кушып куюны күпләр тәнкыйть итә. Хәзер ситуация тиз үзгәрә. Бу мәсьәлә кичә генә «кара урман» иде. Кая кереп адашырыңны да белми идең. Бүген карасаң, РСФСРның яңа Конституциясе проектында ап-ачык итеп: бер милли республиканың аерым бер өлеше халкы яңа республика төзи ала, дип язылган. Ике республика чигендә яшәүче халыкларга да, теләсәләр, берләшү хокукы бирү күздә тотыла. Хокуклар гарантияләнә икән, калганы—көндәлек эш. Ләкин максат—аерылышу, бүленү түгел, бергә килешеп яшәү юлын табу.

Катлаулы, буталчык заманда ияртеп барырлык көч кирәк. Хәзерге вакытта Башкортстан Татар иҗтимагый үзәге моңа житди дәгъва итә. Үзәк үз тирәсенә көннән-көн күбрәк халыкны туплый бара. Аның тавышы мәйданнарда да, Югары Совет сессиясе, РСФСР Компартиясенең республика комитеты пленумнары барган залларда да көчле яңгырый. Бөтенләй яңа типтагы политик эшлеклеләр үсеп килә. Иҗтимагый үзәкнең координатор-рәисләре физика-математика фәннәре докторы, профессор Марат Рамазанов, филология фәннәре кандидаты, доцент Риф Мөхәмәтҗанов, авыл хуҗалыгы институты деканы, профессор Мәжит Хужин, үзәкнең җаваплы сәркәтибе математик-программист Кәрим Яушев—шундый кешеләр. Миңа аларның реалист булулары, милли татулык эзләүләре ошый.

Иншалла, без ялгышмабыз, юлдан язмабыз.

ЭЧТӘЛЕГЕ

Безнең татарлар башкорт телен гамәлгә куюга каршы булганмы? 5

Татар телеме, әллә башкорт теленең көнбатыш диалектымы? 21

Икегә бүленгән мәдәни хәрәкәт 39

СИБАГАТОВ Радик Галиевич

ПОЛЕМИКА О ТАТАРАХ БАШКИРИИ
И ИХ ЯЗЫКЕ

Сдано в набор 11.01.91. Подписано к печати 14.01.91. Формат бумаги 70x90 1/32. Бумага типографская № 2. Гарнитура литературная. Условный печатный лист 2.
Татарский общественный центр БССР.

ТиД. Заказ № 6. Ф. № 1.